

פתח דבר

העיסוק המחקרי בפילוסופיה של הגל (1770-1831), כמו במשנתם של פילוסופים גדולים אחרים, לא פסק מעולם. אך שלא כאותם פילוסופים אחרים מאופיין העיסוק בהגל בתנודתיות קיצונית הנעה בין התייחסות אינטנסיבית ופורה מאוד ובין התעלמות כמעט מוחלטת. קרל מרקס היטיב לתאר התעלמות זו באמצע המאה התשע-עשרה כאשר המשיל את מצב הפילוסופיה של הגל ל"כלב מת". מאז אמצע שנות השבעים של המאה שעברה הולך וגובר העיסוק בפילוסופיה של הגל, וכיטויו המובהק הוא שטף של ספרים ומאמרים היוצאים לאור מדי שנה בשנה. זהו למעשה גל שני של התעניינות נמרצת בהגל במאה העשרים לאחר גל ראשון, שהתרחש בין שנות הארבעים לשנות השישים. ההבדל בין שני גלי התעניינות אלו יכול להעיד על פוריותה של המחשבה ההגליאנית ועל יכולתה לשמש זרז אינטלקטואלי לכיווני מחשבה שונים שלא מתיישבים בהכרח זה עם זה. הגל הראשון התרחש בעיקר באירופה, בגרמניה ובצרפת, והתייחד בעיסוק נאו-מרקסיסטי (שהובילו אותו גאורג לוקאץ' ואסכולת פרנקפורט) ואקזיסטנציאלי (שהובילו אותו אלכסנדר קוד'ב ותלמידיו), ואילו הגל הנוכחי מתרחש בעיקר בעולם האנגלו-סקסי במסגרתו של ויכוח בתוך המחשבה הליברלית בין ליברלים קהילתנים כמו צ'רלס טיילור, מייקל וולצר, אלסדייר מקינטאיר ויוסף רוז, ובין ליברלים עם מחויבות קנטיאנית כמו ג'ון רולס, רולנד דבורקין ורבים אחרים. הגל הנוכחי של העיסוק בהגל מעניין במיוחד משום שההוגים שציינתי אינם רואים עצמם מקיימים דיאלוג עם הפילוסופיה של הגל או עוסקים בו ישירות. לא זו אף זו, הם מנסים להתרחק ממנו ככל האפשר. אותה "הגליאניות" שמיוחסת להם היא בדרך כלל תוצר של מחקרים על הגל המבקשים לחשוף את הקרבה הרעיונית בינו ובינם.

הקשר ייחודי זה של עיסוק עקיף בהגל הוליד, באמצעות פנייה לוויכוח בתוך הליברליזם, סדרה מרשימה של מחקרים וספרים על הגל שהתנתקו מהקשרו הישיר של הפולמוס הליברלי עצמו. כמעט בכלם עובר, לעתים במובלע ולעתים במפורש, המסר הזה: הגותו של הגל מספקת את הפתרון המאוזן והטוב ביותר למתח המתמיד שבין שני מאפייני התודעה המודרנית: התביעה של היחיד לאוטונומיות ותלותו של אותו יחיד בהקשר חברתי-היסטורי, הכולל יחידים אחרים ומוסדות חברתיים, שרק בו

ובאמצעותו הוא יכול לממש תביעה זו לאוטונומיות. מסר זה, בהיותו מסגרת-על שתאמה להפליא, מבחינה זמנית, את מסגרת-העל של הוויכוח בתוך הליברליזם על הנחות המוצא שלו, סיפק את ההקשר לדין חדש לא רק בכוחה הביקורתי של העמדה ההגליאנית אלא גם באלטרנטיבה החיובית שהיא מציעה לבעיה היסודית של התודעה המודרנית.

את האלטרנטיבה החיובית הזאת הציגו חוקרים כמו אלן ווד (Alan Wood), רוברט פיפין (Robert Pippin), טרי פינקרד (Terry Pinkard) ורוברט ויליאמס (Robert Williams) בקריאות שונות ומגוונות. אצל החוקרים הללו ואצל רבים אחרים אפשר להבחין במגמה בולטת ודומה – ניסיון קאנטיאניזציה של הגל. הגל מוצג בעבודות פרשניות אלו כממשיכו המשופר של קאנט, כמי שהצליח לגבור על פגמיה היסודיים של העמדה הקאנטית ולהציע בכך תשתית מושגית ופילוסופית טובה יותר לליברליזם, שמקצת פגמיו, שהתגלו בוויכוח בין ליברלים ובין ליברלים-קהילתנים, נבעו מאימוץ גורף מדי של העמדה הקאנטיאנית ללא שימת לב מספקת לחולשות שחושף הניתוח ההגליאני. ההנחה המשותפת לחוקרים אלו היא שרק תהליך הקושר את הגל לקאנט ומציג אותו כממשיכו של אותו מפעל יכול להכשיר את הגל כמי שבכוחו לספק את התשתית המושגית שהליברליזם זקוק לה, ואולי אף המודרניות בכללה, כשהיא מזוהה עם הליברליזם. אני מציין רק חוקרים מהעולם האנגלו-סקסי ואין הדבר מקרי. הסיבה נעוצה בזה שאני סבור שהקריאה הפרשנית הגרמנית, וקריאתי מושפעת בעיקר ממנה, נטתה פחות לתהליך קאנטיאניזציה זה של הגל. הקריאה הפרשנית הגרמנית הציעה מהלכים פרשניים שביקשו לשמר במידה מרובה יותר את ההבדל הקיים בין הגל לקאנט סביב שאלת ההערכה שלהם את טיבה של הפעילות האנושית.

קריאתי המוצגת כאן מקבלת כהנחת מוצא את מסגרת-העל המגדירה את המפעל ההגליאני כניסיון ליישב בין שתי התביעות הקונפליקטואליות של התודעה המודרנית ובכך מצטרף ספרי לסדרת חיבורים המבקשים להראות את הרלבנטיות של הגותו של הגל, בראש ובראשונה לפילוסופיה הפוליטית בת-זמננו. אך אבקש, בפרטיה, לחלוק על הטענה שתיאור שכזה מחויב להקשר המושגי הרואה בהגל את ממשיכו של קאנט, במובן של היות הגל מעין גרסה משופרת של קאנט. כדי למנוע ספק, כבר בשלב מוקדם זה, אין אני בא לטעון שאין קשר מושגי ורעיוני הדוק בין הגל וקאנט, טענה כזאת יש בה משום אבסורד גמור. אלא שההבדל בין השניים הוא מהותי ויסודי במובן כה עמוק, שרק ויתור על משהו שהוא מהותי לכל אחד מהם יאפשר את תיאור השניים כממשיכים זה את זה. הדבר המהותי שמחויבת לו העמדה של קאנט הוא דואליזם יסודי החודר את כל היבטיה של עמדתו. דואליזם זה מגלם מבחינת הגל את מקורה של בעיה שהניסיון להתגבר עליה מגדיר, בקריאה שלי, את המפעל הפילוסופי שלו. הטעות בפרשנות הקאנטיאנית להגל טמונה בהנחה שהדרך היחידה לגשר בין התביעה של היחיד לאוטונומיות ובין התביעה שלו להיות ממוקם באופן לא מנוכר כיחיד

אוטונומי במציאות חברתית-היסטורית, חייבת לעבור דרך הנחות המוצא הקאנטיאניות. כל תיאור אחר נראה, על פי פרשנות זו, כמחייב בהכרח ויתור על התביעה לאוטונומיות וקריסה לתיאור שבו היחיד נקבע רק על ידי המציאות ההיסטורית-החברתית שהוא פועל בה.

אני מבקש להתחקות על האופן שבו המוטיבציה להתגבר על הניכור, המלווה מושגית את התביעה למימוש האוטונומיות של היחיד, מחייבת את הגל לפתח מערכת מושגים שתוכל לנתק, בניגוד למערכת של קאנט, את התלות המושגית בין התביעה למימוש האוטונומיות בסיטואציה חברתית ובין הניכור הכרוך בה. הגל מבקש לעשות זאת בלי שייאלץ להפנות מבט נוסטלגי למודל של העולם היווני, שלא הכיר בעקרון הסובייקט שרק בו מעוגנת התביעה לאוטונומיות. המשימה הסבוכה, אולי הבלתי-אפשרית, של הגל היא למצות את הישגיה של ההשכלה, את תביעתה לאוטונומיות, לחופש, בלי לסכן בכך את הרצף ההיסטורי עם המסורת שבנתה את התנאים לאפשרותה של התביעה לאוטונומיות. המוטיבציה הזאת להתגבר על מצב של ניכור, שהיא מעשית ביסודה, תוצג כאן כתנאי יסוד אשר מדריך את סוג מערכת המושגים שבאמצעותה מבקש הגל להתגבר על בעיית הניכור ברמת הדיון הפילוסופי. מערכת המושגים הזאת תחרוג מזו של פילוסופיית הסובייקט, בעיקר בנוסח הקאנטי שלה, כי בניתוח מקורותיה של בעיית הניכור הגל מזהה את הנחותיה של פילוסופיה זו כמקור להיווצרותה של בעיית הניכור.

ייחודו של ספר זה אינו בטענה המזהה את בעיית הניכור כבעיית היסוד שהגל מבקש להתמודד עמה. זוהי כאמור הנחת המוצא של מסגרת-העל ורבים שותפים לה. ייחודו נעוץ בניסיון לבסס שלוש טענות:

א. בעיית הניכור והניסיון להתגבר עליה מנתיבים את שיקול הדעת התאורטי של הגל לא רק בכתביו החברתיים-הפוליטיים, אלא גם בחיבורו התאורטי המובהק "מדע הלוגיקה".

ב. התביעה המפורשת של הגל הצעיר להתגבר על בעיית הניכור לובשת ופושטת צורות מושגיות אחדות עד גילוי מושג הרוח, שלוכד בצורה השלמה ביותר את בעיית הניכור וההתגברות עליה.

ג. המושג חיים אתיים, שהוא תיאור פתרונו של הגל לבעיית הניכור, קשור לביסוסו במושג המוחלט.

אם כן במרכזו של ספר זה עומד מושג הניכור בתור המאפיין המרכזי של מפעלו הפילוסופי של הגל. נעקוב אחר התהוותו של מושג זה כמושג יסוד במחשבתו, אחר אופני ההתמודדות של המושגים למיניהם עמו, ולבסוף ננסה להראות כיצד הוא מאפשר לנו להבין היטב את המפעל הפילוסופי של הגל על היבטיו השונים.

תיאור כללי זה של הטענה המרכזית של הספר יקבל את הצדקתו המפורטת בששת פרקיו באופן הזה:

הפרק הראשון ימשש למעשה הקדמה, יבסס את ההקשר הכולל של הספר, ויראה כיצד בעיית הניכור מכוננת, בקריאה המוצעת, את המפעל הפילוסופי של הגל לא כמפעל של יחיד אלא כמבטא תגובה של דור שלם לאתגר שהציבה הפילוסופיה של קאנט. לא אוכל להקיף בפרק זה את כל הדמויות המשתתפות בסיפור התגובה הפילוסופיה של קאנט, לכן בחרתי לדון בעיקר בהלדרלין, שמשקף לדעתי בצורה הטובה ביותר כיצד הבעיה של הניכור, הקשורה לפילוסופיה של הסובייקט, נהפכה ליסודית כל כך להגל בפרט ולאידאליזם הגרמני בכלל.

לאחר ביסוס ההקשר התמטי של הספר אעבור, בפרק השני, לדיון בכתבים התאולוגיים המוקדמים של הגל, שבהם אראה את הניסיון הראשון לניסוח בעיית הניכור במונחי הקונפליקט שבין אוטונומיות להטרונומיות. ניסוח זה יעשה במונחייה של אנלוגיה בין המצב ההיסטורי של הזמן המודרני המתהווה ובין תיאור תהליך התהוותה של הדת הנוצרית, כאשר תהליך התאבנותה (פוזיטיביזציה) של הנצרות יתואר כתהליך ניכור, כתהליך הפיכתה מדת אוטונומית להטרונומית. החזרה למודל הנוצרי המוקדם של דת האהבה משמשת פתרון ראשון לבעיית הניכור. פתרון ראשון זה יישמר למעשה בקווים כלליים בכל ניסיונותיו המחודשים של הגל להתמודד עם הבעיה, אולם הוא ילך וילבש צורה מושגית חמורה יותר.

בפרק השלישי אציג את הניסיון השיטתי הראשון להמשגה פילוסופית של אידאל החיים ההרמוניים נעדרי הניכור, שהוצג בכתבים התאולוגיים המוקדמים באמצעות מושג הדת העממית. בפרק זה ייבחנו חיבוריו הראשונים של הגל בינה הנוגעים ישירות בפילוסופיה פוליטית: החיבור "שיטת החיים האתיים" והחיבור על החוק הטבעי, ותוצע רקונסטרוקציה של שניהם יחד המחברת אותם לכדי מהלך טיעוני שלם, המורכב מביקורת שנתמכת בניסוחה הראשוני של האלטרנטיבה החיובית לעמדה העומדת במרכז של הביקורת, באמצעות המושג חיים אתיים.

הפרקים הרביעי והחמישי, שהם מרכז הכובד של הספר, יפרשו לפני הקורא את שיקול הדעת שהוביל את הגל לניסוחה הראשוני של בעיית הניכור באמצעות מושג הרוח. על ידי קריאה פרשנית מדוקדקת של שתי סדרות ההרצאות על הפילוסופיה של הרוח מהשנים 1803-1804 ו-1805-1806 אצביע על השיקולים שהניעו את הגל לאמץ מושג זה כהולם ביותר מבחינה שיטתית לתיאורה ולפתרונה של בעיית הניכור. מעקב אחר שיקול הדעת הנחשף בשתי הגרסאות של ההרצאות יציג בבהירות את טענתנו היסודית, והיא שבעיית הניכור מכתובה ומדריכה את אימוצה או דחייתה של מערכת מושגים על פי קריטריון ההולמות של מערכת זו לספק בו בזמן תיאור של הבעיה והתגברות עליה.

אולי פה המקום להעיר הערה חשובה בנוגע לבחירת הטקסטים הנידונים בספר. הספר אינו עוסק במישורין בשני החיבורים שעמדו ועדיין עומדים במרכז תשומת הלב המחקרית של הפילוסופיה של הגל, "הפנומנולוגיה של הרוח" ו"הפילוסופיה של המשפט". יש לכך שתי סיבות. האחת היא שעיסוק היתר המחקרי בטקסטים הללו, גם

מתוך הפרספקטיבה של בעיית הניכור, השאיר מעט מאוד מקום לדיון מקורי בסוגיית הניכור. הסיבה המהותית יותר היא ששתי ההרצאות על הפילוסופיה של הרוח מינה כבר מכילות את כל רעיונות היסוד שישמשו את הגל ב"פנומנולוגיה של הרוח" וב"פילוסופיה של המשפט". זאת ועוד. האופי המתפתח של ההרצאות יכול לחשוף לפנינו, יותר משני הספרים המוגמרים, את האופן שבו הבעייתיות של הניכור כמאפיין היסודי של הזמן המודרני עוברת תהליך של הצפנה מושגית.

הפרק השישי של הספר מוקדש לקריאה פרשנית של "מדע הלוגיקה" לאור קווייה של בעיית הניכור כפי שזו עלתה מפרקיו הקודמים של הספר. השאלה שתעמוד במרכזו של הפרק תהיה: האם אפשר לקרוא את "מדע הלוגיקה" כחיבור העוסק בעיקרו בסוגיה אתית-פוליטית? תשובתי לשאלה זו תהיה חיובית, ואפרוש בפרק את הצדקתי לתשובה חיובית זו. תשובה זו איננה מובנת מאליה מפני שהחיבור "מדע הלוגיקה" מובן בדרך כלל כחיבורו המטפיזי ביותר של הגל העוסק בשאלות שאינן משיקות לתחום האתי-פוליטי. משום כך חלקו הראשון של הפרק מוקדש להסבר אופן הקריאה שיש לאמץ על מנת לחשוף את הממד האתי-פוליטי של "מדע הלוגיקה". זו צריכה להיות קריאה עקיפה ולא ישירה של החיבור. על בסיסה של הצדקה זו של אופן קריאה עקיף מוצעת בפרק השישי פרשנות צמודה של פרשיות אחדות מתוך "מדע הלוגיקה" ובאמצעותה אני מראה כיצד יש להבין את ביקורתו של הגל על המטפיזיקה הדוגמטית למעשה כביטוי עקיף לביקורתו על צורת חיים אתית-פוליטית המושתתת על יחסי אדנות או אדישות, ובמילים אחרות על יחסי ניכור. אך קריאה צמודה זו של "מדע הלוגיקה" אינה מצטמצמת להיבט הביקורתי בלבד, אלא מראה שאת החלק האחרון של החיבור אפשר לקרוא כסוג של מתווה מושגי לרעיון של חיים אתיים, כאידאל לחיים הרמוניים נעדרי ניכור. לפרק השישי יש תפקיד נוסף מלבד זה המצביע על נוכחותו של הממד האתי-פוליטי במרכזו של הדיון המושגי, והוא הצבתו של מבחן קיצוני לסבירותה של הטענה המרכזית של הספר כולו, ולפיה המפעל הפילוסופי של הגל מונע ומוכתב על ידי בעיית הניכור והדחף לתת לה מענה.

זרעיו של המחקר שספר זה הוא פרי טמונים הרחק בספריית המחלקה לפילוסופיה בהיידלברג, גרמניה. כסטודנט שרק החל את צעדיו הראשונים בלימוד ובמחקר פילוסופי, נתקלתי שם בספרו של הגל "הפנומנולוגיה של הרוח". אף כי שמו של הספר היה מוכר לי, תוכנו היווה עבורי חידה ואתגר גדולים, והוביל לשנים ארוכות של עיסוק אינטנסיבי בהגותו של הגל בפרט ובהגות של האיידאליזם הגרמני בכלל. לצד רגעי השראה והנאה רבים ידעתי גם רגעים לא מעטים של תסכול וחוסר נחת. המחקר היה חלק מתהליך ההכשרה האקדמי המקובל, ונעשה במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים. במהלכו הגשתי עבודת גמר לתואר מוסמך והשלמתי אותה בעבודת הדוקטור שנכתבה בהדרכת פרופ' ירמיהו יובל והוגשה בשנת 2003, ועיקרה מהווה את תשתיתו של ספר זה. מהלך מחקרי זה לא היה אפשרי,

ובוודאי לא היה מגיע לסימומו, לולא תמיכתו המתמדת, עצתו הטובה ועידודו המתמשך של פרופ' ירמיהו יובל, שליווה אותי מראשית צעדיי, ואני מבקש להביע כאן את תודתי לו ואת הערכתי העמוקה. את השיחות הרבות והמרתקות שקיימנו אנצור תמיד כזיכרון נפלא. המחקר, שחלקו הראשון נכתב בפרנקפורט שבגרמניה, ניזון לא מעט גם משיחותיי עם פרופ' ורנר בקר המנוח, ואני חב לו תודה על שניאות תמיד להקשיב לספקותיי ולהתלבטויותיי המחקריות.

תודה לפרופ' אבי שגיא, עורך סדרת פרשנות ותרבות, על שהציע לי לפרסם את עבודתי כספר בסדרה. כמה אנשים אפשרו את הפיכת כתב היד לספר ובראשם גב' ענת גל מהוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן, שהשקיעה עמל רב בעריכתו ובהבאתו לדפוס של כתב היד שמסרתי לבית ההוצאה, ואני מודה לה על מסירותה הרבה. תודה מיוחדת לגב' חוה שור, שסייעה לי בהגהות האחרונות של הספר, ולחבריי עומר שוורץ, שסייע בהתקנתו של המפתח לספר, וגדי גולדברג, שסייע בתרגום המובאות מגרמנית לעברית.

לענבר, רעייתי ושותפתי לחיים, ולילדיי נטע ועידו — שפר עליי חלקי בהיותכם עבורי מי שאתם, ואני חש בר-מזל בכל יום מחדש.

הספר מוקדש באהבה ובהערכה אין קץ להורי, חנה ושמעון איפרגן. לא אוכל לבטא במילים את כל אשר נטעו בי הוריי, אך ברור לי לחלוטין שבלעדיהם ספר זה לא היה מן האפשר.